

S:T CLEMENS ÄR DITT HELGON!

SKEPPSSYMBOLIK MED RELIGIONSHISTORISK BAKGRUND

The Ship as Symbol, där praktiskt taget alla aspekter av betydelse finns med (utom skeppet i nyare historisk tid och nutid) rekommenderas som ett standardverk. Undertecknad, som var med om att organisera detta det första symposiet i ämnet, känner dock redan nu att forskningen på vissa områden (t ex neolitiska stenskepp) redan gått en bit längre. Vad som skall ges här är bara en kort kommentar med en del utblickar utöver denna boks innehåll.

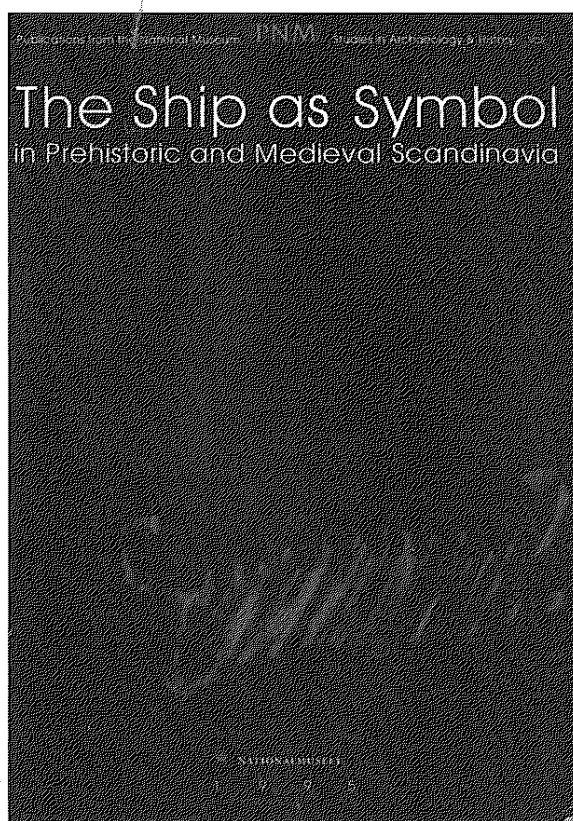
FÖRKRISTET UTOMEUROPEISKA AXPLOCK:

Skandinavien är till att börja med ingalunda det enda området med skeppssymbolik, inte ens i Europa. Vi har i övrigt en rad exempel från Egypten i antiken-solskeppet, livets skepp med masten som axel (jfr senare kors som mast på runstensskepp), den buddistiska symboliken, lagens skepp, keltisk mytologi - den irländske havsguden *Manannan* (efter vilken ön *Isle of Man* antas ha fått sitt namn) eller japansk shintoism, där åskguden *Kami-nari*, är placerad mellan himmel och jord. Halvmånformade avbildningar av skepp kan också syfta på månen och föreställningar om denna.

DEN ROMERSKA ANTIKEN:

I Europa går man gärna till klassiska kulturer som Rom och Grekland. Här något från det förra. Det märkliga är att det senare, som ju i högsta grad innebär en maritim kultur, har mycket litet av skepp som symboler.

Janus är öppningens/börjans (t ex av ett krig)/dörrens gud, med ansikten i alla riktningar. Han kan representeras av ett skepp. Pontifex: "brobyggaren" är

Crumlin-Pedersen, O/Munch Thye, B:
**The Ship as Symbol in Prehistoric and
Medieval Scandinavia.**

**Publications from the National Museum.
Studies on Archaeology and History
Vol I. Copenhagen 1995.**

Hft, 196 s, c 300 DKK.

Recension av J. Rönnby i MAT 3-96.

**Med anledning av publicerandet av
detta blivande standardverk tar vi oss
före att ge en liten, rapsodisk lathund
om kristna skeppssymboler.**

en språklig "symbol" för guden/översteprästen (*pontifex maximus*) i Rom, en förmedlare mellan himmel och jord. Även han kan ge associationer till skepp. Ordet *pons*, "bro", kan även syfta på en romersk skeppstyp.

En annan viktig figur är *Isis*. Hon var en ursprungligen egyptisk gudinna, vars kultbild i Rom var skeppet (*liburna*, ett lätt roddskepp, exempelvis för sjöröveri) som emblem. När Tacitus beskriver germanska gudar och sammanställer dem med de romerska (s k *interpretatio romana*) låter han en jämföras med Isis därför att hon representeras av ett skepp. Han anser att kulten av denna gudom därför var införd från Rom. Troligen avses med detta vanergudinnan *Nerthus*, senare den maskuline *Njord*, se nedan).

FÖRNNORDISKA EXEMPEL:

Man måste dock medge, att Norden är extremt välrepresenterat när det gäller skepp som symboler (jfr Zbigniew Kobylinski 1995; i *The Ship as Symbol* och även i andra inlägg av samme författare). Här kan som sagt nämnas vanergudarna, särskilt i fråga om sjöfartens och skeppens gud *Njord* - (*Nerthus*) och hans sons, *Frø* (Frey), skepp *Skidbladnir*, som var så fyndigt inrättat att det alltid hade god bör och dessutom kunde fällas ihop och stoppas i fickan. *Skidbladnir* betyder ungefär "den av skinn hoplagda". Jämför skeppen på de gotländska bildstenarna och skeppen i gravarna (jfr Crumlin-Pedersen 1991a, b, och i Rieck/Crumlin-Pedersen 1988). Hit hör givetvis även föremål i skeppsform (modeller, t ex i keramik) eller delar av skepp eller skeppsrelaterade föremål (flöjlar, stävar etc), bronsålderns och den tidiga järnålderns hållristningar med skeppsbil-

der, gravar med skepp/båtar eller i skeppsform, som skeppssättningar (båda de senare ända från neolitisk tid), bronsålderns rakkniavar med skeppsortament, i form av båtar, eller hus i skeppsform (från senare järnålder). De flesta finns var för sig eller i sammanhang belysta i *The Ship as Symbol*.

KRISTNA SYMBOLER GAMMAL-TESTAMENTLIGA FIGURER SOM ASSOCIERAS MED SKEPP:

Noa(k), bygget av arken. Vanligt redan i Rom. Arken är schablonmässigt utförd och liknar ofta mer eller mindre en låda. Nordiska exempel: Bjäresjö, Fjälje kyrkor, Skåne, Sverige.
Jona(s) i valfiskens buk. Avbildas med till konstnären samtida skepp. Exempel: Mosjö kyrka i Närke, Sverige. Dessutom kan nämnas Moses i vasskorgen. Sebulon - en av Israels tolv stammar, symboliseras med färgen purpur och även med ett skepp (jfr Munch /Thye 1995).

NYA TESTAMENTETS ASSOCIATIONER

Allmänt:

Kyrkan föreställs i liknelser som ett skepp, som seglar genom denna världen. Därmed representerar skeppet också resan, rörelsen genom livet. Herren är den som styr skeppet, de troende (mera konkret lärjungarna) är besättningsmännen. Masten är korset (jfr den fornegyptiska symboliken: senare runstenskorsor avbildade som master), seglet, den evangeliska tron och drivkraften (vinden) är Anden. Så seglar kyrkan in i paradiset och det eviga livets hamn. Guds ord är "kompassen", hoppet är ankaret, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden (jfr symboler för tron, hoppet och kärleken, uppfattad som agape - den kristna kärleken till nästan - eller Guds kärlek till människorna). Jämför de mycket vanliga skeppsnamnen *Hoppet* (lat. *Spes*), *Hoppets Ankare* etc. Särskilt under 1700- och 1800-tal är dessa namn vanliga, och då på alla språk (t ex fi. *Toivo*). Hoppet är t ex det vanligast av alla namn bland förlisningsuppgifterna längs Norrlandskusten (Westerdahl 1989: 134).

Den enskilda kristna graven kan uppfattas som en hamn, sedan själen i jordelivet kastats hit och dit av vågorna, dels hela den kristna församlingen, kyrkan.

Noas Ark kan uppfattas som hela kyrkan (organisationen)/kyrkobyggnaden

och därmed som en bild av räddningen undan världens syndaflo.

Kyrkan/arken blir frälsningens skepp. Kyrkobyggnadens torn kan symbolisera masten, strävpelarna rodret, korset är masten eller ankaret.

Episoder i Nya Testamentet att förbindas med skepp:

Petrus och mirakelfångst av fisk, Petrus och Andreas kallas till lärjungar, stormen på Genesarets sjö, Kristus predikar från en båt, Kristus går på vattnet, Kristus på väg till ödemarken, Pauli resor.

Jesus stillar stormen på Genesarets sjö, t ex i 800-talskyrkan S:t Georg i Reichenau, Bodensjön såväl som i Ulvö fiskarkapell från c 1700, Ångermanland, Sverige.

Fisk- och fiskarsymbolik anknyter till Jesus som Människofiskaren.

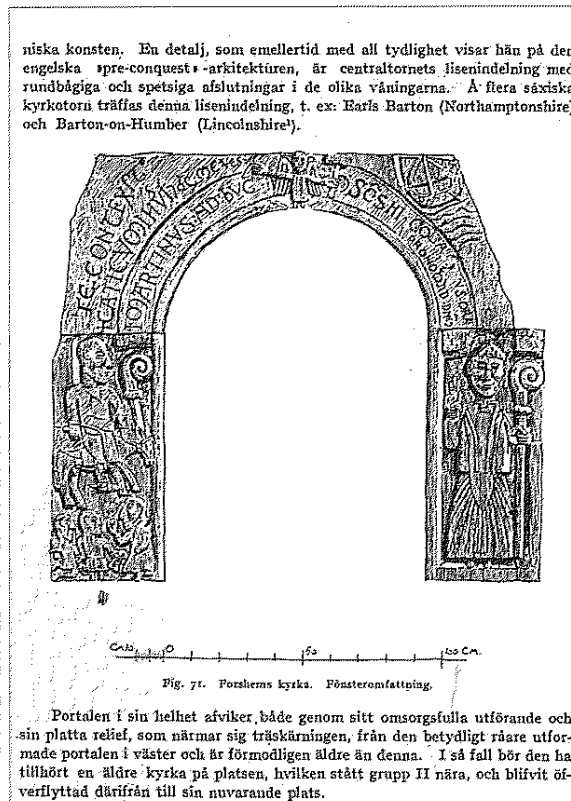

Fig. 71. Forshems kyrka. Fönsteromfattning.

Portalen i sin helhet avviker, både genom sitt omsorgsfulla utförande och sin platta relief, som närmar sig träskärningen, från den betydligt räre utformade portalen i väster och är förmodligen äldre än denna. I så fall bör den ha tillhört en äldre kyrka på platsen, hvilken stått grupp II nära, och blivit överflyttad därifrån till sin nuvarande plats.

De hemliga kristna tecken under förföljelserna utnyttjar detta, exempelvis i Roms katakomber.

Presentationen av bokstavs- och bildsymbolik har stärkt tendensen: Standardförkortningen (t ex på krucifix) IHS =lat. *Iesus hominum salvator*, Jesus, människornas frälsare, har en viss likhet med grekiska ichtys: fisk/en.

Helgonfigurer som anses ge maritimt beskydd i katolsk tid

Skeppssymbolik kan komma in fråga om helgonen beskyddar båtfolk, köpmän, fiskare, pilgrimer, resande, färjekarlar m.m.

Namngivningen av personer m.m. efter dessa helgon kan vara influerat av

Forshems kyrkas sydportal.

T v S:t Martin,
t h S:t Nikolaus
(Fischer, 1918)

maritima yrkesval. Särskilt vanliga namn är markerade med fetstil. Datum hämtade ur den internationella katolska kalendern. (Datum inom parentes ur den svenska almanackan)

S:ta Anna. Jesu moder, 26/7 (9/12) (tillsammans med Joakim). T ex i S:ta Anna, sockennamn i Östergötland, under medeltiden bestämt som "S:ta Anna in scopulis"- i skärgården.

S:t Athanasius. 2/5. Ortodox kyrkofader på 300-talet. Under förföljelser klarade han sig på en båt i Nilen genom en list.

S:t Brendan (486-575). 16/5. Legendarisk irländsk klostergrundare, berömd genom den med medeltida standard omäntligt populära Navigatio Scti Brandani, som skildrar hans resa västerut (i senare tid återupplivad genom Tim Severin).

S:t Clemens. 23/11. (23/11). Tidigt kristet helgon, påve, begravd i kyrkan San Clemente i Rom. Skyddshelgon för dykare, sjöfolk, fyror och fyrfolk.

S:t Frans av Paola (1416-1507). 2/4 (4/10). Franciskansk eremit och ordensgrundare, först i vår tid officiellt sjöfararnas skyddshelgon.

S:t Francisco Xavier (1506-1552). 3/12. Jesuitisk missionär i Japan, Kina och Indien (Goa).

S:ta Gertrud(e) av Nivelles. Död 664. 17/3 (17/3). Skyddshelgon för resenärer (äberopas även mot rättplågan, vilka kan associeras sekundärt med skepp, skeppsråttor. I Sverige är S:ta Gertruds tempel ofta kyrkor för tyska (hanseatiska) menigheter), t ex i Stockholm.

S:t Henrik. 19/1. (19/1). Finlands skyddshelgon, i avseende på den legendariska korståget till sjöss med kung Erik (sedermera den helige) c 1150. Exempel: altartavlor, kenotafium i kyrkan i Nousis, Finland (1429).

S:t Jakob, 25/7. (25/7). Apostel, och Jesu lärjunge, magiskt transporterad i ett "stenskepp" till Padrón vid Santiago de Compostela. Skeppet illustreras ibland i samband med denna stora valfartsort (med la concha de Compostela, snäckan, som symbol).

S:t Johan av Nepomuk. 16/5. (24/6). Böhmens (Tjeckiens) skyddshelgon, dränkt 1383 alt. 1393 i Vltava (Moldau).

S:t Judas Tadeus/Lebbeus. 28/10. Apostel, representerad av segelfartyg efter sina missionsresor.

S:t Judoc(Josse). 13/12. Eremit, urspr Bretagne, död 668, skyddspatron för sjöfolk/köpmän (särskilt engelska). Ovanlig i Norden, men dock representerat i Ål kyrka, Vikbolandet, Östergötland, Sverige.

S:t Julian(us). 29/1. (12/4). "Hospitaliten, Johanniterriddaren". Martyr, men ur historisk sympunkt en mytisk figur.

S:T CLEMENS ÄR DITT HELGON

SKEPPSSYMBOLIK MED RELIGIONSHISTORISK BAKGRUND

FORTS. FRÅN SIDAN 21

Skeppet som emblem, skyddshelgon för färjemän, resenärer, ibland även korsridhare, och även för sjömän, galärslavar.

S:t Kristoffer. 25/7. (15/3). Kristusbäran. Pilgrimer, resenärer, färjefolk.

S:t Nikolaus av Myra och Bari. 300-talet. 6/12. (6/12). Skeppet som emblem, liksom ankaret, gärna presenterat med biskopen själv i helfigur med kräkla. Jultomten, S:a Claus. Det främsta europeiska skyddshelgonet för sjömän och köpmän (handel; gärna i maritima städer och då ofta huvudkyrkan), i Norden i popularitet endast efter S:t Olav. Exempel: Ål kyrka nära Esbjerg, se nedan om Forshem i Västergötland (se äv. bild).

S:t Olav. 29/7. (29/7). "Norges evige konge." Död 1030 i slaget vid Stiklata. Olsmäss/Olavsöka. Det främsta nordiska skyddshelgonet för sjömän och köpmän. Kapplöpningen med brodern Harald (Härdråde): T ex i Skamstrup kirke, Sjælland, Danmark. Särskilt intressant som illustration till hur nära de verkliga skeppen avbildningarna måste uppfattats vara. Där kan, märkligt nog, Olavs koggliknande fartyg segla om broderns nordiska trots att alla måste ha vetat att det i verkligheten måste ha varit tvärtom! Seglings-egenskaperna hos respektive typ var väl kända under medeltiden. Här var det frågan om ett mirakel. Skulle det budskapet gå fram måste även den skeppstekniska sidan illustreras utan vank! Jämför Löderupfuntens skepp på bilden!

S:t Paul(us). 29/6. (25/1). Apostel, associerad med skepp på grund av hans omfattande missionsresor och genom berättelserna om förlisningar och räddningar ur storm.

S:t Petrus. 29/6. (29/6). Apostel

S:t Phocas av Sinope (vid Svarta havet). Olika datum, 22/9, 14/7. Lätt mytisk figur. Skyddshelgon för sjömän, särskilt i Svarta havet/Ö Medelhavet. Namnet identiskt med ordet för "säl" i grekiska, vilket medfört associationer med havsvärlden.

S:t Simon 28/10. (28/10). Apostel. missionär, led martyrdöden tillsammans med S:t Judas. S:t Simon är skyddshelgon för t ex skeppsbyggare och håller då ett skepp i bild. Friel 1995:39, ill.

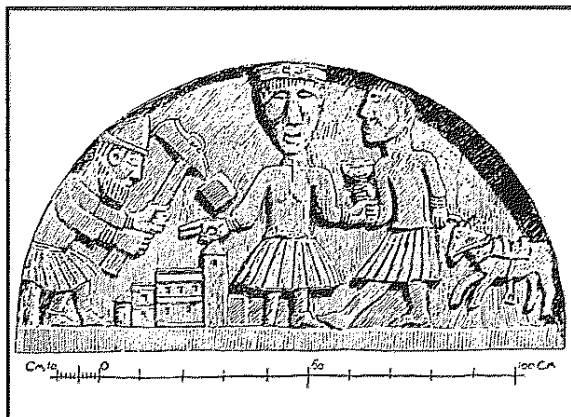
S:t Thomas av Canterbury och aposteln Thomas.

Den helige Tomas, *S:t Thomas Beckett*, ofta avbildad sittande i ett skepp, vid skildringar av hans återkomst från exi-

len i Frankrike. Denna ledde till hans martyrdöd i Canterbury strax före nyår 1170.

Han skall inte förväxlas med *aposteln Thomas*, som reste till Indien och drev mission ("Thomaskristna"). Denne kan också resa i ett skepp som på målningen i kyrkan i Sønder Jernløse på Sjælland (ca 1125-1150). Hans unika ställning i det nordiska materialet hänger troligen samman med augustiner munkarnas aktivitet just på Sjælland (Eskildsø kloster senare Æbelholt: Hastrup/Egevang/red/1986:110f).

S:a Ursula och de 10.000 jungfrurna. 21/10. (25/5). Martyriet ägde enligt legenden rum på en flotta av skepp i Kölns hamn och förövades av hunner. Det finns enstaka skepp på en målning i Ytterlännäs kyrka, Ångermanland Sverige (bilden). På Hans Memlings altarskrin i Brugge, Belgien, är det en hel flotta.

Forshems kyrka.
Tympanon

S:t Vincent (de Paul). Förr 19/7, nu 27/9. (22/1). Skeppet som emblem. Skyddshelgon för sjömän och galärslavar.

S:t Vincentius. (22/1). Spaniens ärkemartyr, Portugals skyddshelgon (död 304). Sjömän m fl. En hel serie mindre kända rhenländska helgon transporterades dessutom enligt legenderna efter sin död på en båt på Rhen med biflöden till den slutliga gravplatsen, ibland mot strömmen och utan egen framdrivning! (t ex Meany 1989:30 ff med refs)

TANKAR KRING TOLKNING

Varför är detta intressant för oss?

Skepp som symboler är ett uttryck både för samhället bakom symbolerna och för skeppet som företeelse. Dvs, man kan använda avbildningarna för att illustrera både närhet och avstånd till faktiska, en gång existerande, skepp.

Man kan avbilda samtida skepp för att få den anknytningen men man kan också, och det är det ojämförligt vanligaste även idag, avbilda sådant som visar på en äldre tid, helst ett gloriöst förflutet för att legitimera det närvarande. Ofta är det s k "vikingaskepp", som mestadels är helt felaktigt avbildade. Bristen på faktisk kunskap om skepp är inte enbart en nutida företeelse – vare sig i fråga om samtida eller forntida skepp.

Det är viktigt att veta, att formen på ett skepp inte särskilt ofta motsvarar dess funktion i sammanhanget. När det gäller skepp i kyrkor måste man betänka möjligheten att de, liksom valen av skyddshelgon, har direkt samband med kyrkans tillkomst. Numera vet vi att de flesta kyrkor i flertalet huvudområden i Norden var donationer av stormän och deras familjer. Redan tidigt hade dagarna i kalendern namn efter en andlig beskyddare, ett helgon. Kyrkan kan ha fått det helgon vars dag markerade kyrkobyggandens konsekration (vigning) av en biskop. Men man valde oftast noga. Har en kyrka vigts till S:t Nikolaus eller S:t Olav kan vi vara förvissade om att detta har haft en särskild innebörd. Nikolaus kan vara en indikation på köpenskap och sjöfart, Olav kan visa på krigiska dygder och t o m på en verklig eller inbillad härstamning. Kyrkorummet är en tummelpats för symbolik. Det finns även annat i detta som kan ge ytterligare fingervisningar. Man skall då se rummet som en helhet (ofta rekonstruerad efter många förändringar i senare tid). Men det är svårt. Varje diskussion leder förr eller senare till alternativa lösningar.

FORSHEM. ETT EXEMPEL

Som en idé kan jag nämna Forshems romanska stenkyrka i norra Västergötland. Dess romanska skulpturförråd är ovanligt rikt och intressant, troligen det mest omfattande i vårt land, näst Lunds domkyrka (Swartling 1972 m fl). Enligt dendrokronologisk analys av virket är kyrkan byggd 1186-88 (Bråthen 1982; jfr även nedan). Byggmästare var antagligen en stenhuggare som även (och i så fall tidigare, c 1150) gjorde Skara domkyrka. Han har avbildat sig själv till vänster på ett tympanon (dörröverstycke) på västportalen i Forshem. Där böjer han sig ned, med sin stenhammare i högsta hugg, över

en stor kyrka som nog måste uppfattas som domkyrkan (eller möjligen biskopskyrkan i Husaby). Det har sagts, att han hette Gauti (Göti) och har i så fall också verkat på norra Jylland i Danmark (kyrkorna i Gøl och Volsted). Jag har själv sett dessa skulpturer och de kan omöjligen vara gjorda av samma mästare. Däremot kan det finnas nära beröringspunkter mellan jylländska granitmästare och västgötska sandstensmästare.

Kyrkan i Forshem är kraftigt ombyggd med ett tvärskepp under 1700-talet. Kanske med sten från en närbelägen borgruin (Forsholm?) (jfr Westerdahl 1976: 142ff, obs: Mattisson 1982: 114ff). Äldre skulpturer från den romanska kyrkan murades in i detta tvärskepp (dessbättre synliga för oss) över nord- och sydportalen.

På samma tympanon ser vi donatorn till höger (t ex Svanberg 1972: 24f). Han räcker en kalk till Kristus, säkerligen en hänvisning till donationen av hela kyrkobyggnaden. Hans häst med stigbygel och gästen av feodal underkastelse till Kristus är markerad. Troligen uppfattas han därmed som riddare (lat. *miles*), möjligen helt specifikt som *Kristi riddare*. En särskild status kan väl den förväntas ha som kan använda domkyrkans byggmästare för sitt eget kyrkobygge, även om den senare är arbetslös? Det märkliga är att kyrkan enligt en inskription på ett annat tympanon över sydportalen, som den enda kända i Skandinavien, är vigd till *den Heliga Graven* i Jerusalem. Hänvisningen är klar även på annat sätt. En annan stor skulpturgrupp på nordväggen visar på kvinnornas besök vid den öppnade graven och Kristi nedstigande till dödsriket.

Det finns ännu en västsvensk kyrka, i centrala Västergötland, Valstad, som ger en association dithän. Den har nämligen en bild av Den Heliga Staden, dvs Jerusalem, på sitt bevarade tympanon. Också här finns hänvisningar av aristokratisk art till en sannolik donator; ett privatkapell i ett ursprungligt västtorn med öppning åt långhuset (Claesson 1989: 69). Forshems kyrkas skyddshelgon bör vara *S:t Martin av Tours* och *S:t Nikolaus* som är avbildade, med text som meddelar deras namn, på en annan ursprunglig portalskulptur över sydportalen. Det är här vi finner Nikolaus skepp, kanske ett litet vänerskepp med lokal anknytning: en mast, rårigg av närmast vikingatida modell (Westerdahl 1978:64). Skyddshelgonens bilder har säkert funnits som träskulpturer inne i kyrkan, någon eller båda placerad vid högra sidoaltaret.

Var kan en dylik storman ha residerat i socknen? Det närmast självklara valet är platsen för det senare slottet *Aranäs* vid Väneren. Det är ett av Sveriges äldsta stenfästen, sannolikt byggt vid 1100-talets mitt. Forshems kyrka har faktiskt samma sockeltyp som borgen! Vid utgrävningen visade dock ett tydligt brandlager, att anläggningen haft en föregångare i en nedbränd byggnad (Schnittger-Rydh 1927: 78). Så har vi förstås också det gåtfulla *Forsholm*, som dock är känt först under 1300-

talet (Westerdahl 1976: 142f). När vi samtidigt vet att det just under byggåret 1187 pågick ett danskt korståg till Det Heliga Landet kan man börja gissa: Är det möjligen så, att byggherren donerade kyrkan som en del av sitt testamente innan han för med korståget? Det var tänkt som en sjöresa, men efter ett mellanspel i Norge hos kung Sverre hamnade sällskapet så småningom i Flandern (Brügge), där man fortsatte landvägen. Slutligen tog man säkert havsrutten från Venedig eller Bari/Brindisi i Italien (jfr Gertz 1918-19: XVI s 444ff). De associationer som ges av *S:t Nikolaus* bild i Forshem är kanske inte helt irrelevanta i sammanhanget. Bari var hans relikers andra vistelseort, sedan turkar hotade Myra i Mindre Asien (1087).

Tyvärr finns det ett aber när det gäller datering: Andra trädetaljer i Forshems kyrka tyder på en byggtid kring 1135-37 (Claesson 1989: 51; troligen efter Bräthen 1983) vilket ändrar förutsättningarna för delar av resonemanget, men inte självklart huvudtanken om

Löderups kyrka. Dopfunten med skeppsmotiv

Målningen med *S:ta Ursulas* skepp i Överlänns kyrka, Ångermanland.

ett korståg. Sådana pågick hela tiden. Det mest kända från nordisk horisont är väl den danske kungen Erik Ejegods 1103, som tog landvägen över Ryssland. Han dog på Cypern medan hans gemäl levde ytterligare någon tid. Dessutom finns en ny intressant teori om hela bildsvitens funktion (Sorgenfrey 1990). En ovanlig version av mässan, framlagd av den frankisk/karolingiske teologen Amalrik i Metz på 900-talet, har åskådliggjorts i denna nordvästgötska kyrkas skulpturer! Det är dock helt klart, att Forshems kyrka därigenom inte blir mindre märklig, snarare tvärtom! Skeppet är till sin funktion knutet till korstågsidén i denna tolkning. Men formen på det kan fortfarande ha en lokal bakgrund, som en schematisk teckning av ett vänerskepp från 1100-talet.

LITTERATUR

- Gångse handböcker i symbolik, ikonografi, helgonbiografier, förmamn o dyl (några förtecknade nedan):*
Biedermann, Hans: 1995 (1991). Symbollexikonet. Ty orig Knaurs Lexikon der Symbole 1989. Borås.
Bräthen, Alf: 1982. Dendrokronologisk serie från v:a Sve- rige 831-1975. *Rapp raå 1982:1.* Stockholm.
Bräthen, Alf: 1983. The tree-ring chronology of western Sweden 753-1720 AD. I: *Dendrokronologiska sällskapet. Medd 6.* Lund.
Claesson, Eivind: 1989. Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland. Diss (lic). Lund, hft, 160 s.
Cooper, J C: 1987 (1978). An illustrated encyclopedia of traditional symbols. Th & H, London; sv. övers. Symboler - en uppslagsbok.
Crumlin-Pedersen, Ole (med Rieck, F): 1988. Både fra Danmarks oldtid: 145-159. Roskilde.
Crumlin-Pedersen, Ole: 1991a. Sofart og samfund i Dan- marks vikingetid. I: Mortensen, P/Rasmussen, B M (red): *Hövdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark 2.* Århus: 181-207.
Crumlin-Pedersen, Ole: 1991b. Bådgrave og gravbåde på Slusegård. I: *Slusegårdgravpladsen 3.* Århus.
Dahlby, Frithiof: 1959. Helgondagar, 2 uppl. Stockholm.
Dahlby, Frithiof: 1963. De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut. Stockholm.
Farmer, David Hugh: 1988 (1978). The Oxford Dictionary of Saints. Oxford, paperback, 478 s.
Ferguson, George: 1961 (1954). Signs and Symbols in Christian Art. Oxford, paperback, 183 s.
Friel, Ian: 1995. The Good Ship. British Museum.
Gertz, M Ct: 1918-20. Scriptores minores historici dani- cæ I-II. København.
Haastrup, U/Egevang, R. (red): 1986. Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080-1175. Nationalmuseet. Køben- havn.
Kobyliński, Zbigniew: 1995. Ships, Society, Symbols and Archaeologists. I: Crumlin-Pedersen, Ole/Munch Thye, Birgitte (Eds): *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia: 9-19.* Copenhagen.
Lazzari, Piero: 1987. Il Libro dei Santi. Piccola enciclopedia. Padova.
Mattisson, Ann-Christin: 1986. Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm i Sverige.
Acta Univ Upsal. Nomina Germanica. Arkiv för germ namnforsk 17. Uppsala. Diss.
Meaney, A L: 1989. Scyld Scefing and the dating of Beowulf - again. The Toller Memorial Lecture. Repr. from *The Bulletin of the John Rylands Univ. Library of Manches- ter, Vol. 71 (1989).* Manchester
Munch-Thye, Birgitte: 1995. Early Christian Ship Sym- bols. I: Crumlin-Pedersen, O/Thye, B (Eds): *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia. Publica- tions from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol 1:* 186-196. Copenhagen.
Schnittger, Bror, Rydh, Hanna: 1927. Aranæs. En 1100-talsborg i Västergötland. *KVHLAA Monogr Ser 16.* Stockholm.
Sorgenfrey, Karen: 1990. Passionsrelieferne i Forshem. En nyvurdering set i rela- tion til motiverens forekomst i det øvrige Europa. I: *Ico 1990/2:* 1-18. København.
Svanberg, Jan: 1972. Stenmästarbilder i Nordens roman- ska konst. I: *Ikonografiska studier framlagda vid det nordis- ka symposiet för ikonografiskt studium på Julita slott 1970.* *KVHLAA's Handl, Ant Ser 26.* Stockholm.
Swartling, Ingrid: 1972. Passionsrelieferne i Forshem. I: *Ikonografiska studier framlagda vid det nordiska symposiet för ikonografiskt studium på Julita slott 1970.* *KVHLAA's Handlingar, Ant Ser. 26.* Stockholm.
Tacitus (Publius Cornelius T) Germania: kapitel 9, 40. Bruun, N W/Lund, A A: 1974. Tacitus Germania I. Wormianum, Århus. Sv. övers. av Alf Önnerfors, NoK Sthlm 1960.
Westerdahl, Christer: 1976. Medeltida profana byggnads- verk. I: Lindroth, B (m fl, red): *Kämnkullebygd, en bok om Götene komm.* 142-160. Skara.
Westerdahl, Christer: 1978. Något om äldre vänersjöfart. En introduktion. *Götene kulturnämnds småskriftserie nr 1/2 1976/77:* 59-82. Skara.
Westerdahl, Christer: 1989. Norrlandsleden I. Källor till det maritima kulturlandskapet. Arkiv för norr- ländsk hembygdsforskning XXIV. Härnösand.